

Tevhide AYDIN

Öğr. Gör. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, taydin@kmu.edu.tr, Karaman- Türkiye

ORCID: 0000-0002-6649-0861

TÜRK HALI DOKUMA GELENEĞİNİN İCRACILARI VE KÜLTÜREL AKTARIMINA DAİR BAZI TESPİTLER¹²

Özet

Bir ihtiyacı karşılamaya yönelik üretilen, zamanla sembolik bir dil, estetik ve teknik çeşitlilik kazanan halı dokuma sanatının nerede ve ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Orta Asya’da bulunan ve M.Ö. 3-2. yüzyıllar arasında tarihlendirilen Pazırık halısı literatürde en eski halı olarak kabul edilmektedir. Türk kültüründe Orta Asya’dan bugüne süregelen tek sanat geleneği halı, kilim ve dokumacılık sanatıdır. Halı dokumalarının sanatsal ve kültürel değerlerinin yanında ekonomik değeri de vardır. Yüzyıllar boyunca halı dokumaları bir ihtiyaç, çeyiz ve süs eşyası olarak algılandığından, hemen hemen her evde mevcut dokuma tezgâhlarıyla bu gelenek yaşatılmıştır. Günümüzde halı dokumalarının yapım ve kullanım amacı değişmiştir. Halı dokuma geleneğinde ve dokumacı profilinde neler değişti? Dokumacının dokuma yapmadaki amacı nedir? Dokuma yapılan, sergilenen, satılan bağlamlar nelerdir? gibi sorulara halı dokuma ustaları, dokumacılar, el dokuma halılarını alım- satım ve değerlendirme yapan icracıların görüşleri doğrultusunda cevap arayacağımız bu çalışmada, nitel araştırma yöntemleri kullanılacaktır. Geleneksel Türk halı dokuma sanatını yaşatan günümüz icra ortamları, bu geleneğin icracıları ve bu icracıların kültür aktarımındaki rolleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Halı, Dokuma Sanatı, Dokumacı, Kültürel Aktarım, Geleneksel Sanat.

THE PERFORMERS OF THE TURKISH CARPET WEAVING TRADITION AND SOME DETERMINATIONS ON ITS CULTURAL TRANSFER

Abstract

Although it is not known exactly where and when the art of carpet weaving started, which was produced to meet a need and gained a symbolic language, aesthetic and technical diversity over time. The Pazırık carpet, which is found in Central Asia and dated between 3-2 centuries BC, is accepted as the oldest carpet in the literature. Carpet, rug and weaving art is the only art tradition in Turkish culture that has survived from Central Asia until today. Carpets have an economic value besides their artistic and cultural value. Since carpet weaving was perceived as a necessity, dowry and ornament for centuries, this tradition has been kept alive with the weaving looms available in almost every house. Today, the purpose of making and using carpet weaving has changed. What has changed in the carpet weaving tradition and the profile of the weaver? What is the weaver's purpose in weaving? What are the contexts where carpet weaving is done, exhibited and sold? to questions such as qualitative research methods will be used in this study, where we will

¹ Bu makale, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi ABD’de Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU SIVACI danışmanlığında Tevhide AYDIN tarafından yazılan “Türk Halı ve Düz Dokumalarında Kullanılan Sembolik Motifler ve Kültürel Kökenleri” başlıklı doktora tezinden hareketle yazılmıştır.

² Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi tarafından 28-30 Eylül 2022 tarihleri arasında düzenlenen “2. Uluslararası Kültür, Sanat ve Toplum Sempozyumu”nda bildiri olarak sunulmuştur.

seek answers in line with the opinions of carpet weaving masters, weavers, and performers who buy, sell and evaluate hand-woven carpets. Today's performance environments that keep the traditional Turkish carpet weaving art alive, the performers of this tradition and the roles of these performers in the transfer of culture will be emphasized.

Keywords: Carpet, Weaving Art, Weaver, Cultural Transfer, Traditional Art.

1. Giriş

1.1. Halı Dokuma Sanatında Kültürel Aktarım

Kültürü, etkileşimler bütünü ve ürünü olarak tanımlayan Özdemir (2019: 125), kuşaklar arası etkileşimler aracılığı ile kültürün, yenilenerek, değişerek ve dönüşerek geçmişten geleceğe taşındığını ifade eder. Türk kültüründe yer alan ve varlığını zenginleştirerek koruyan halı kilim dokuma sanatı da, geçmişe uzanan kökleri ile günümüze aktarılmıştır. Dokuma sanatı ihtiyaçlar doğrultusunda doğmuştur. Zaman içerisinde estetik kaygılar dokumanın içine renklerin katılmasına, sözsüz iletişim için seçilen semboller de motiflerin zenginleşmesine neden olmuştur. Yaratılan bu kültürel kodlar, teknik bilgiler eşliğinde nesilden nesile üretimin devam etmesi ile aktarılmıştır.

Türk halı sanatının yüzyıllara uzanan geçmişi, Sibiry'a da Altay dağlarının eteklerinde Pazırık kurganından çıkarılan Pazırık halısından başlayarak, farklı desen ve kompozisyonlarla günümüze ulaşmıştır. Anadolu'nun hemen hemen her yerinde gerek halı gerekse düz dokuma örnekleri yakın zamana kadar dokunmuştur. Anadolu'nun farklı yörelerinde dokunan halılar Orta Asya'dan Kafkasya'ya, oradan Selçuklu ve Osmanlıya ulaşan gelişim zincirini oluşturarak, esas saflığını korumuştur. Anadolu halıcılığı Orta Asya kökenindeki genel özelliklerini muhafaza ederek, yöresel renk ve motifleriyle zenginlik kazanmıştır (Güngör, 1984: 24).

“Ömürbillah okul yüzü görmemiş,

Ak ellere kurşun kalem değmemiş,

Kaderine küsmüş, bize küsmemiş,

Kilimi dokuyan ellere kurban.

Ömürbillah okul yüzü görmemiş,

Bu kadar nakışı nerede bellemiş,

Bir çimdik kâğıda kalem sürmemiş,

Kağıtsız kalemsiz güllere kurban.” Bedri Rahmi Eyüboğlu

Eyüboğlu'nun da (1972: 23) ifade ettiği gibi geçmişte bu geleneğin icracıları, okur-yazar olmayan ancak kültürel hafızası, estetik bakış açısı ve yeteneği ile halı ve düz dokumalara renk katan genç kızlardı. Anadolu'da halı ve düz dokumalar genç kızlar tarafından özellikle çeyiz eşyası olarak dokunmuştur. Türk boylarında dokuma sanatı nineden anaya ve kıza geçen, ananevi bir gelenektir. Kasaba ve köylerde dokunan yerli halı ve düz dokumalar, ait oldukları boy veya oymağın karakteristik renk, desen ve etnografik kullanım özelliklerini yaşatır (Soysaldı, 2020: 120 230).

Geleneksel Türk halı ve düz dokuma yaygı sanatı, yaşatıldığı bağlamlarda folklor ürünü olarak doğumdan ölümüne, erginlikten evlenmeye hayatın tüm eşiklerinde insanoğlunun elinin altında olmuştur. Türk çadırının, evinin yerini ve duvarını süslemiş olan halı ve düz dokuma yaygılar ayrıca soğuktan ve nemden korumuş, hakanları göğe yükselterek kutsamada, ölüyü mezarına taşıyarak son yolculuğunda yine rol almıştır. Halı ve düz dokuma yaygılar hükümdarın hediyesi, genç kızın çeyizi, bebeklerin beşiği, evin örtüsü, yolcunun heybesi, hububatın torbası, göçün sargısı olmuştur.

Yine bu dokumalar namazlık adıyla ibadet için ortam oluşturmuş, cami ve tekkelere bağışlanarak hayır vesilesi görülmüştür. Üretim aşamasından başlayarak kullanımına varana dek bu kadar kültürle yoğrulan ve bu kadar işlevselliğe sahip başka bir sanat alanı yoktur.

Halı ve düz dokumalar ticaret malı olarak da sosyal ve iktisadi hayat içinde yer bulmuştur. Bu nedenle halı ve düz dokuma merkezleri birer sanayi faaliyet merkezleri niteliğindedir. Nitekim bu sanayi faaliyetleri batılı seyyahlarında dikkatini çekmiş, seyahatnamelerinde bu noktaya değinmişlerdir¹ (Soysaldı, 2020: 239).

Bilhassa dokumacılığın yapıldığı merkezlerde² dokuma bilmeyen genç kız yoktur, dokuma bilmeyen evlenemez. Dokuma yapılmayan köylerdeki delikanlılar dokuma yapılan köylerden gelin alır, böylelikle dokuma bilen gelin köydeki diğer kızlara dokumacılığı öğretir. Her genç kızın çeyizinde aile bütçesine göre hazırladığı halı ve düz dokumalardan bulunur (Deniz, 2000: 59).

1.2. Halı, Kilim Dokuma Geleneğinde Değişim Nedenleri

Türk halı ve düz dokuma yaygıları 18-19. yüzyıllarda büyük bir değişim süreci geçirmiştir. O güne kadar geleneksel ve çok yönlü yapılan dokumalar, ticari yönde bir anlam ve değer kazanması sebebiyle ilk başlarda çok kazançlı bir ürün haline gelmiştir. Ancak aynı zamanda bir kültür ürünü olarak büyük bir kimlik kaybına uğramıştır (Küçükerman, 1997: 46). Çünkü geçmişte Anadolu insanının ruh kattığı motif, renk ve desen özelliği olan dokumaların yerini ihracatçıların talepleri doğrultusunda üretilen örnekler almıştır. 19. yüzyılda İstanbul Topkapı, Kumkapı ve Üsküdar'da halı imalathaneleri kurulmuştur. II. Abdülhamit tarafından kurulan Hereke atölyelerinde 1891 yılında halı üretimi başlanmıştır (Güngör, 1984:20). 100 halı tezgâhında, sarayın kontrolünde üretilen halılar, Türk halı sanatına yeni bir soluk getirmiştir. Burada dokunan halılar başta İran olmak üzere, Anadolu ve Memlük halılarının süsleme özelliklerini taşıyan karma bir üsluptadır (Yetkin, 1991: 193).

Atatürk döneminde kurulan, Kamu İktisadi Teşekkülü, Sümerbank bölge müdürlükleri tarafından atölye tipi Sivas, Kayseri-Bünyan ve Isparta halılarının yanı sıra yerel halı standartları dâhilinde halı üretimi yaptırılmıştır. Halkın önemli bir geçim kaynağı olan bu üretim, 2000'li yıllara kadar iç ve dış piyasada önemli bir ekonomik girdi sağlamıştır (Soysaldı, 2020: 243).

Anadolu'da geleneksel halı dokumaları üretim aşamasında hammadde, iplik türü ve kalitesi, boyar madde türleri ve buna bağlı olarak kullanılan renkler, halının türü ve kalitesi, motif, desen ve kompozisyon gibi değişimlere uğramıştır. Bununla birlikte üretim yapılan yer, üretim biçimi, üretici kimliği, pazarlamada gelişen ve değişen sosyal ve ekonomik şartlarla birlikte güncellenmiştir. Günümüzde hayvancılığın azalması nedeniyle hammadde sıkıntısı, halı ve düz dokuma yaygılarında değişen yaşam koşullarına bağlı olarak işlevsel eksilmeler, dokuyucunun emeğinin karşılığını tam alamaması, üretilen halının değerinde satılmaması, modern çağda hayatımıza giren makine halıları gibi sebeplerle halı ve düz dokumalarda üretim azalmıştır.

2. Günümüzde Anadolu Halı, Kilim Dokuma Geleneğinin Yaşadığı Bağlamlar ve İcra Ortamı

Teknik birtakım süreçleri içinde barındıran dokuma geleneğinde yünün ipe dönüştürülmesinden, renklendirme işlemine, tezgâhın hazırlanmasından dokumaya varana dek, yaşlısından gencine, kadınından erkeğine herkesin payına bir parça iş düşmüştür. Bazı yörelerimizde özellikle kış aylarında halı atölyeleri haricinde evlerde de dokuma yapılmıştır. Halı- kilim dokumacıları genellikle aile üyeleri, komşu, arkadaş ya da akrabalarından oluşmuştur (Hidayetoğlu, 2020: 1302).

¹ Halıcılıkla ilgili en önemli seyahatnamelerden biri 19.yüzyıl seyyahlarından olan Charles Texier' in hazırladığı metinlerdir. Bu metinlerde Uşak ve İzmir illeri önemli halıcılık yerleri olarak belirtilmiş, dokuyucuların gelirleri ve dokumaların fiyatları hakkında bilgilere yer verilmiştir (Soysaldı, 2020: 239).

² Halıcılıkla ilgili en önemli seyahatnamelerden biri 19.yüzyıl seyyahlarından olan Charles Texier' in hazırladığı metinlerdir. Bu metinlerde Uşak ve İzmir illeri önemli halıcılık yerleri olarak belirtilmiş, dokuyucuların gelirleri ve dokumaların fiyatları hakkında bilgilere yer verilmiştir (Soysaldı, 2020: 239).

Geçmişte evlerde bulunan tezgâhlarda, evdeki yetişkin kadınlar tarafından küçük kızlara aktarılan dokuma kültürü, günümüzde atölyelerde usta öğreticiler tarafından öğretilmektedir. Genellikle bir haftada dokuma becerisini öğrenen dokumacının, kaliteli bir halı- kilim dokuması yapabilmesi için en az iki orta boy dokumayı tamamlaması gerekir. Dokuma yaptıkça da eli daha yatkın hale gelir.

Günümüzde Anadolu’da halı ve düz dokumaların dokunduğu merkezler, geçmişte Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemi dokumalarının yapıldığı yerlerdir. Bu merkezlerde yapılan halı ve düz dokumalar eski usullerle yapılmakta böylece geleneğin sürdürülmesi sağlanmaktadır (Deniz, 2000:201). Ülkemizde halı ve düz dokumacılığın başlıca üretim merkezleri, işveren olarak değerlendirilebileceğimiz kamu kuruluşları, özel şirketler ve kooperatiflerdir. Bunun yanı sıra kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kendi hesabıyla dokuma yapan az sayıda üretici de bu geleneği yaşatmaya çalışmaktadır (Aytaç vd.2000: 63).

Siparişe dayalı halı-kilim dokuma merkezlerinde üretim kalitesi, desen, malzeme kontrolleri sağlanarak, pazarlama takip edilmektedir. 19. yüzyılda halı ve düz dokuma Anadolu’nun birçok yöresinde, genellikle 40 yaş üstü hanımlar tarafından hala yapılmaktadır. Çocuklarına hatıra bırakma gayesi dışında ev ekonomisine katkı sağlamak amacıyla halı atölyelerinde tüccarların siparişi olan dokumalar yapılmaktadır (Soysaldı, 2020: 226).

Yerel yönetimler bünyesinde yürütülen meslek edindirme kursları halı ve kilim dokuma yaygılarının üretimine katkı sağlamaktadır (Görsel 1). Geleneksel bilgi ve üretim bu tür kurslar ve eğitim programları ile yaşatılmaktadır. Bu sanatın yaşatılması ve genç kuşaklara aktarılması gayesiyle açılan kurslar ve yapılan projelerde özellikle işsiz ve emekli hanımların çalışmalarına imkân sağlanmaktadır (K.K. Çolak). Halı ve düz dokuma yaygılarının sanatsal değerlerinin yanında ekonomik değeri de vardır. Bir dokuyucuyu ilgilendiren, ileride müzeye girecek bir ürün ortaya koymak değil, pratik olarak günlük gelirini kazanacağından emin olmaktır. O nedenle dokumalarda “kimliğin korunması” sorumluluğu artık dokuyucuda değil, devletin bu konu hakkında kuracağı özel sistemlerin sorunudur (Küçükerman, 1997: 46).

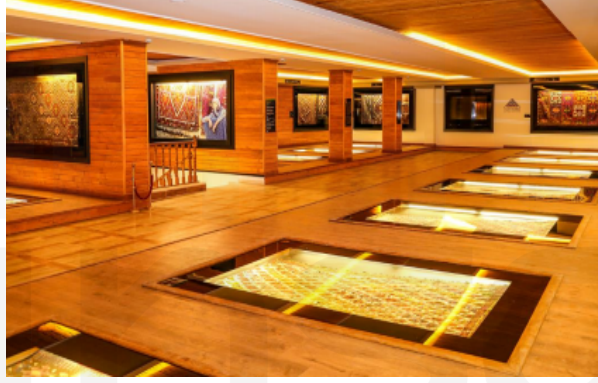

Görsel 1. Halı dokuma Atölyesi

Geleneksel halı ve dokuma kültürünü yaşatmak, genç kuşakları bu alana yönlendirmek amacıyla üniversitelerin Güzel Sanatlar Fakülteleri, Sanat Tasarım Fakülteleri ve Meslek Yüksek Okullarının Geleneksel El Sanatları Bölümleri bu alanda öğrenci yetiştirerek, geleneği geleceğe taşımada katkı sağlamaktadırlar.

Bunların haricinde yurdumuzda bazı cezaevlerinde de meslek edindirme, zamanı değerlendirme, kaygı ve duygu durum bozukluklarına terapi niyetiyle halı- kilim dokuma kursları verilmektedir. Bu kursların sonunda üretilen dokuma yaygılar ceza infaz kurumlarına bağlı satış yerlerinde satışa sunulmaktadır (Erdoğan vd.2013: 60).

Önceleri tarihi yapılarda koleksiyonlarını sergileyen müzeler, günümüzde çağdaş müzecilik anlayışı ile yeniden yapılanmış, koruyacağı eserlere göre tasarımı yapılmış yeni binalarda yer alan yaygın eğitim kurumlarına dönüşmüştür (Okan 2015:189). Halı, kilim dokumaları alanında, Eskişehir Sivrihisar Belediyesi tarafından 2019 yılında Türkiye'nin ilk uygulamalı kilim müzesi kurulmuş, 2020 yılında hizmete açılmıştır. Bu müzede geleneğin yaşatılması için kilim tezgâhlarında dokuma yapmak isteyenlere kilim dokuması öğretilmektedir (K.K. Duralı). Diğer taraftan asırlık kilimler müzede muhafaza edilmekte ve sergilenmektedir (Görsel 2-3).

Görsel 2. Sivrihisar Kilim Müzesi

Görsel 3. Sivrihisar Uygulamalı Kilim Müzesinden

Halı ve düz dokuma geleneğinin korunmaya çalışıldığı alanlardan biri de dokuma tamir atölyeleridir. Gerek dış etkilere maruz kalan gerekse yılların getirdiği yorgunlukla halı ve düz dokumalar bu atölyeler sayesinde ömrünü uzatmaktadır. El dokuma halılarının alınıp, satıldığı, değerlendirme yapıldığı halı ve düz dokuma işyerleri, düzenlenen mezzatlarla, e-ticarette sektörde hareketlilik sağlamakta, mevcut olan dokumalar bu sayede el değiştirmektedir (K.K. Arısoy).

3. Sonuç

Günümüz kent insanının geleneksel kültür ile bağ kurmasında el sanatları önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle halı ve kilim dokuma yaygılar, gerek görsel gerekse işlevsel yönleriyle Türk kültüründe zengin bir yere sahiptirler. Gelenekten beslenerek gelişen ve günümüze ulaşan halı-kilim dokuma geleneği, günümüzde öğrenilmiş bir pratik olarak yapılmaktadır.

Türklerde halı- kilim dokumaları hemen hemen hayatın her evresinde kendine yer edinmiş kültür varlıklarıdır. Elbette değişen zaman, ihtiyaçlar ve bakış açıları doğrultusunda halı ve kilim dokumalarına da farklı işlevler yüklenmiştir. Geleneksel teknikler ve yöresel özelliklerle dokunan halı ve kilim dokumaları günümüzde turistik ve hediyeleşme eşya olarak değerlendirilmektedir. İhtiyaç duyulmayan, yaşam alanında kullanılmayan ve bu sebeplerle de üretimi yapılmayan el sanatları kaybolmaya yüz tutmaktadır. Bu yüzden halı ve düz dokumalarına yeni işlevler kazandırılmalıdır.

Güzel bir örneğini Eskişehir Sivrihisar ilçesinde gördüğümüz yaşayan kilim müzesi niteliğinde müzelerin sayısı artırılmalıdır. Başta yerel yönetimler bünyesinde yürütülen meslek edindirme kursları olmak üzere Türk halı, kilim dokuma kimliğinin korunması ve yaşatılması için, gelenekten uzaklaşmayarak, yeni tasarımlarla üretimin yapılmasına destek verilmelidir.

Sonuç olarak halı ve kilim dokuma geleneğinde aktörler değişmiştir. Geleneğin sürdürülebilmesi bu aktörlerin desteklenmesi ile yakından ilişkilidir. Bu kültürü geçmişte yaratan ve günümüzde yaşatan icracılar, geleneğin gelecekte de varlığını sürdürebilmesi için teşvik edilmelidir. Halı ve düz dokumaların farklı bağlamlarda yaşatılması ve tanıtılması, geleneksel kimliğinden koparılmadan yenilikçi, özgün tasarımlarla hayatın içine dâhil edilmesi bu sanatın geleceğe taşınmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Aytaç, A., Akan, M., & Tuncer, E. (2000). *Geleneksel El Dokuması Halılarının Üretim Yöntemleri*. III. Ulusal Türk El Dokumalarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyum Bildirileri, Konya

Deniz, B. (2000). *Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı

Erdoğan, Z. N. K., Feryal Söylemezoğlu, Ayşem Yanar. (2013). Tutuklu ve Hükümlülere El Sanatları Eğitimi Verilmesi ve Sonuçlarının İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 57-66.

Eyüboğlu, B. R. (1972). Kâğıtsız-Kalemsiz. *Türkiyemiz Dergisi*, 17, 23-30.

Güngör, İ. H. (1984). *Türk Halıları*. İstanbul: Keskin Color Basımevi

Hidayetoğlu, H. M. (2020). Konya Halıları. *Cumhuriyet Dönemi Türk Halıcılığı Kitabı*, 2.Cilt 1259-1305). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Küçükerman, Ö. (1997). Türk Halıcılığının Tarihten Gelen Sorunları. *Arış Dergisi* (1), 46-49.

Okan, B. (2015). Günümüzde Müzecilik Anlayışı. *Sanat ve Tasarım*, 187-197.

Özdemir, N. (2019). Kuşaklararasılık ve Kültürel Değişme. *Çocuk ve Medeniyet*, 4(7), 125-149.

Soysaldı, A. (2020). Türk-İslam Hayat Tarzında Halıların Yeri ve Önemi. In A. Soysaldı (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi Türk Halıcılığı Kitabı* (1. Cilt, pp. 217-246). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Yetkin, Ş. (1991). *Türk Halı Sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Görsel Kaynaklar

Görsel 1. Halı dokuma Atölyesi, Tevhide Aydın Arşivi

Görsel 2. Sivrihisar Kilim Müzesi, <https://sivrihisarkilimmuzesi.com/sivrihisar-kilim-muzesi-acildi/> Erişim Tarihi: 20.03. 2021.

Görsel 3. Sivrihisar Uygulamalı Kilim Müzesinden, Tevhide Aydın Arşivi

Kaynak Kişiler

Arısoy, Hüseyin, 1991 Doğumlu, Lise Mezunu, E-Ticaret- Mikro İhracaat, Nevşehir, 07.08. 2021, Online görüşme yapılmıştır.

Çolak, Serpil, 1985 Doğumlu, Yüksekokul Mezunu, Halı, Kilim Dokuma Usta Öğreticisi, 11.08.2021 tarihinde Karaman Merkez’de yüz yüze görüşme yapılmıştır.

Duralı, Zeynep, 1970 Doğumlu, Eskişehir Sivrihisar Kilim Müzesi’nde Kilim Dokuma Eğitmeni, 05.08.2021 tarihinde Sivrihisar Kilim Müzesi’nde yüz yüze görüşme yapılmıştır.